

8. साक्षिभूतः मनुष्यः

संसार को देखने का अपना-अपना तरीका है। उसमें से एक तरीका यह है – संसार को घटनाओं-दुर्घटनाओं से युक्त एक मायाजाल के रूप में देखना। प्रति क्षण, हर स्थान पर विभिन्न घटनाएँ घटती रहती हैं। संसार के विविध पदार्थ एक-दूसरे के संदर्भ में इन सभी घटनाओं के साक्षी बनते रहते हैं। इन साक्षियों में पत्थर के समान जड़ पदार्थ, पशु-पक्षी और मानव जैसे सचेतन पदार्थों का भी समावेश होता है।

अपनी विशिष्ट लाक्षणिकताओं के कारण ये साक्षीभूत पदार्थ भिन्न-भिन्न भूमिका का निर्वाह करते हैं। पत्थर जैसे जड़ पदार्थ बिना काम किए, निष्क्रिय रहकर उन घटनाओं के मौन साक्षी बनते हैं। गाय इत्यादि पशु घटना स्थल से दूर भागकर अपने-आप को बचाने का प्रयास करते हैं। इन दोनों पदार्थों से इसके अतिरिक्त अन्य कोई आशा नहीं की जा सकती। परन्तु मानव की स्थिति इन दोनों से थोड़ी भिन्न प्रकार की है। जैसे कि – दुर्घटना का साक्षी व्यक्ति, दुर्घटनाग्रस्त (व्यक्ति) को देखकर उसके दुःख से स्वयं भी दुःखी होता है। इसके साथ ही दुःखी व्यक्ति की सहायता करने के लिए सक्रिय बनता है और इस तरह अपने कर्तव्य का निर्वाह करता है। साथ ही ऐसी दुर्घटना से कुछ सीखने का प्रयास करता है।

आजकल यातायात के साधनों की अधिकता के कारण राजमार्ग पर अनेक दुर्घटनाएँ घटती हैं। इन घटनाओं के साक्षीभूत व्यक्तियों से जिन अपेक्षाओं की आशा की जाती है, वे अपेक्षाएँ पूरी नहीं होती। इस स्थिति में दुर्घटना के साक्षीभूत व्यक्ति का जो कर्तव्य है, उस कर्तव्य को फलीभूत करने के लिए सदैव तत्पर रहने की ओर दिशासूचन करने के लिए यह संवादात्मक पाठ प्रस्तुत है।

(मार्गे घटमानायाः दुर्घटनायाः साक्षिणः के के भवन्ति, किं किं च ते आचरन्ति इति विषयमधिकृत्य पुनीतसुनीतौ परस्परं संवदतः।)

पुनीतः – भ्रातः ! मार्गे कदाचित् दुर्घटनाः अपि घटन्ति। तत्र प्रायः प्रस्तरादयो जड़पदार्थाः, गवादयः पशवः मनुष्याश्चेति त्रयः साक्षिणः भवन्ति। किं त्वं जानासि यत् घटितायाः दुर्घटनायाः सन्दर्भे एते त्रयोऽपि भिन्नं भिन्नं कर्म समाचरन्ति।

सुनीतः – न जानामि। प्रथमं कथयतु यत् प्रस्तरादयः किं कुर्वन्ति ?

पुनीतः – प्रस्तरादयस्तु अचेतनाः सन्ति, ते स्वयं क्रियां कर्तुं समर्थाः न भवन्ति। अतः ते तथैव तिष्ठन्ति।

सुनीतः – सचेतनाः पशवः पक्षिणश्च किं कुर्वन्ति ?

पुनीतः – एते घटनया उत्थितात् ध्वनेः भयमनुभवन्ति। अतः घटनास्थलात् दूरे धावन्ति।

सुनीतः – सत्यं वदति भवान्। गवादयः पशवस्तु निर्बुद्धयः सन्ति। परन्तु कश्चित् सबुद्धिः मानवोऽपि यदि घटनास्थलात् दूरे धावति, तर्हि पशुरेव सः।

पुनीतः – वस्तुतस्तु मनुष्यः यदि मनुष्यः इव वर्तते, तदा सः दुर्घटनायाः साक्षी भूत्वा त्रिविधं कार्यम् आचरति।

सुनीतः – कानि कानि तानि त्रिविधानि कार्याणि ?

पुनीतः – प्रथमं कार्यम् अस्ति दुःखानुभूतिः। मनुष्य एव दुःखेन दुःखितो भवितुमर्हति, सुखेन च सुखितः। अतः दुर्घटनया पीडाग्रस्तं दुःखितं जनं दृष्ट्वा मनुष्येण दुःखानुभूतिः करणीया भवति। यः खलु एतादृशं जीवं पश्यन् अपि दुःखं न अनुभवति, सः मनुष्यः नास्ति, अपि तु सः प्रस्तरः एव। यतो हि प्रस्तरः कदापि अन्यस्य दुःखं न अनुभवति।

सुनीतः – यथार्थं भवानाह। मयापि बहुधा अपरिचितं दुर्घटनाग्रस्तं जनं पश्यता दुःखमनुभूतमस्ति। द्वितीयं कार्यं किमस्ति ?

पुनीतः - द्वितीयं कार्यं तु कर्तव्यस्य निर्वाहः। दुर्घटनाग्रस्तः जनः सद्यः एव ओषधालयश्रितः करणीयः भवति येन तस्य उचितः उपचारः स्यात्। तत्र सङ्गत्य कदाचित् तस्मै रक्तस्य आवश्यकता भवति चेत्, स्वकीयं रक्तमपि तस्मै दातव्यं भवति। तस्य परिवारे सूचना दातव्या भवति येन तस्य परिवारजनः ओषधालयमागत्य तस्य विशेषः सहायो भवेत्। दुर्घटनायाः साक्षिणः मनुष्यस्य एतादृशं कर्तव्यम्। सर्वैः मनुष्यैः अस्य कर्तव्यस्य निर्वाहः करणीयः एव।

सुनीतः - तृतीयं कार्यं किमस्ति, यत् घटनायाः साक्षी मनुष्यः आचरेत् ?

पुनीतः - तृतीयं कार्यम् अस्ति बोधप्राप्तिः। मनुष्येण सदैव बोधप्राप्तये प्रयत्नः करणीयो भवति। यदा वयं कस्याश्चित् दुर्घटनायाः साक्षिणः भवामः तदा कर्तव्यं समाचरन्तः दुःखमनुभवन्तः तस्याः दुर्घटनायाः कञ्चित् बोधमपि प्राप्तुम् अर्हामः। विना कारणं दुर्घटना न भवति। तत्र कस्यचित् जनस्य त्रुटिः कारणं भवति। सा त्रुटिः ज्ञातव्या। तदनन्तरं तादृशीं त्रुटिमहं न कदापि करिष्यामीति बोधोऽपि प्राप्तव्य एव।

सुनीतः - साधु कथितं भवता। घटनायाः साक्षिणः सन्तः कर्तव्यं निर्वहन्तोऽपि, दुःखमनुभवन्तोऽपि यदि वयं बोधपाठं न प्राप्नुमः तदा वयं मनुष्याः न स्मः।

टिप्पणी

संज्ञा : (पुल्लिङ्ग) प्रस्तरः पत्थर ध्वनिः आवाज उपचारः उपचार, चिकित्सा परिजनः सगे सम्बन्धी सहायः मदद, सहयोग

(स्त्रीलिङ्ग) त्रुटिः भूल दुर्घटना दुर्घटना

(नपुंसकलिङ्ग) भयम् डर रक्तम् रक्त, खून, लहू ओषधालयम् चिकित्सालय

सर्वनाम : एते (पु.) ये सब तानि (नपुं.) उन, वे सभी कानि (नपुं.) कौन, क्या येन (पु.) जिससे, जिसके द्वारा तस्य (पु. नपुं.) उसका अस्य (पु.) इसका वयम् हम, हम सब

विशेषण : उत्थितात् (ध्वनेः) उठी हुई (आवाज से) त्रिविधम् (कार्यम्) तीन प्रकार के (कार्य) तानि त्रिविधानि (कार्याणि) वे सभी तीन प्रकार के (कार्य) प्रथमम् (कार्यम्) प्रथम कार्य पीडाग्रस्तं दुःखितम् (जनम्) पीडाग्रस्त दुःखी (व्यक्ति को) द्वितीयम् (कार्यम्) दूसरा (काम) उचितः (उपचारः) योग्य इलाज, उचित उपचार स्वकीयम् (रक्तम्) अपने (रक्त) को तृतीयम् (कार्यम्) तीसरा (काम) तादृशीम् (त्रुटिम्) उस प्रकार की भूल को

अव्यय : प्रायः अधिकांश, बहुधा, अधिकतर, लगभग, तकरीबन तथैव वैसा ही तर्हि तो खलु निःसन्देह, निश्चय ही सचमुच अपितु बल्कि यतो हि क्योंकि यथार्थम् जैसा है उसी रूप में बहुधा अनेक प्रकार से सद्यः तुरन्त सदैव हमेशा कदापि कभी भी

समास : प्रस्तरादयः (प्रस्तरः आदिः येषां ते - बहुव्रीहि)। (यहाँ प्रयुक्त 'आदि' शब्द 'प्रकार' के अर्थ में है। इसलिए पत्थर जैसे, उस प्रकार के पदार्थों को प्रस्तरादि कहते हैं।) जडपदार्थाः (जडः चासौ पदार्थः च, ते - कर्मधारय)। घटनास्थलात् (घटनायाः स्थलम्, तस्मात् - षष्ठी तत्पुरुष)। दुःखानुभूतिः (दुःखस्य अनुभूतिः - षष्ठी तत्पुरुष)। पीडाग्रस्तम् (पीडया ग्रस्तः, तम् - तृतीया तत्पुरुष)। दुर्घटनाग्रस्तम् (दुर्घटनया ग्रस्तः, तम् - तृतीया तत्पुरुष)। ओषधालयश्रितः (ओषधस्य आलयः (- ओषधालयः, षष्ठी तत्पुरुष), ओषधालयं श्रितः - द्वितीया तत्पुरुष)। बोधप्राप्तिः (बोधस्य प्राप्तिः - षष्ठी तत्पुरुष)।

कृदन्त : (सं.भू.कृ.) भूत्वा होकर, बनकर संगत्य प्राप्त करके, पास में जाकर (वि.कृ.) दातव्यम् देना चाहिए ज्ञातव्या जानने योग्य, जानना चाहिए प्राप्तव्यः प्राप्त करना चाहिए, ले लेना चाहिए (क.भू.कृ.) कथितम् कहा, कहा गया

क्रियापद : प्रथम गण (परस्मैपद) घट् (घटति) घटित होना, घटना धाव् (धावति) दौड़ना

विशेष

1. शब्दार्थ : भ्रातः ! हे भाई (सम्बोधन) त्रयः साक्षिणः तीन साक्षियों (को) प्रथमं कथयतु यत् पहले कहो कि कर्तुम् समर्थाः करने में समर्थ, कर सकने में समर्थ तथैव तिष्ठन्ति उसी तरह रहता है, उसी तरह स्थिर रहता है निर्बुद्धयः भवन्ति निर्बुद्धि होते हैं, मूर्ख-बुद्धि बिना के होते हैं कश्चित् सबुद्धिः कोई बुद्धिमान, कोई बुद्धिशाली परस्य दुःखेन दुःखितः दूसरे के दुःख से दुःखी भवितुमर्हति हो सकता है सुखेन च सुखितः सुख से सुखी होता है करणीया भवति करने योग्य, करनी होती है जीवं पश्यन् अपि जीव को देखते हुए भी पश्यता मया देखता (हुआ) मैं (मुझसे) दुःखमनुभूतमस्ति दुःख का अनुभव होता है ओषधालयश्चितः चिकित्सालय को, अस्पताल को पहुँचा हुआ कर्तव्यम् समाचरन्तः कर्तव्य का पालन करते हुए दुःखम् अनुभवन्तः दुःख का अनुभव करते हुए प्राप्तुम् अर्हामः प्राप्त कर सकते हैं साधु कथितम् उचित कहा, ठीक कहा साक्षिणः सन्तः साक्षी बनकर कर्तव्यं निर्वहन्तः कर्तव्य का निर्वाह करते हुए न प्राप्नुम् प्राप्त नहीं करते

2. सन्धिः प्रस्तरादयो जडपदार्थाः (प्रस्तरादयः जडपदार्थाः)। मनुष्याश्चेति (मनुष्याः च इति)। त्रयोऽपि (त्रयः अपि)। प्रस्तरादयस्तु (प्रस्तरादयः तु)। पक्षिणश्च (पक्षिणः च)। पशवस्तु (पशवः तु)। मानवोऽपि (मानवः अपि)। पशुरेव (पशुः एव)। मनुष्य एव (मनुष्यः एव)। दुःखितो भवितुमर्हति (दुःखितः भवितुम् अर्हति)। करणीयो भवति (करणीयः भवति)। बोधोऽपि (बोधः अपि)। प्राप्तव्य एव (प्राप्तव्यः एव)। निर्वहन्तोऽपि (निर्वहन्तः अपि)। दुःखमनुभवन्तोऽपि (दुःखम् अनुभवन्तः अपि)।

स्वाध्याय

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) के स्वयं क्रियां कर्तुं समर्थाः न सन्ति ? ☐
- (क) पशवः (ख) मनुष्याः (ग) प्रस्तराः (घ) पक्षिणः
- (2) गवादयः पशवः कीदृशाः भवन्ति ? ☐
- (क) अचेतनाः (ख) सबुद्धयः (ग) असमर्थाः (घ) निर्बुद्धयः
- (3) दुर्घटनाग्रस्तः जनः कुत्र नेतव्यः ? ☐
- (क) गृहम् (ख) ओषधालयम् (ग) कुत्रापि न (घ) पुलिसस्थानकम्
- (4) घटनाया उत्थितेन भयमनुभवन्ति । ☐
- (क) दुःखेन (ख) ध्वनेः (ग) सुखेन (घ) ध्वनिना
- (5) साक्षिभूतेन मनुष्येण सदैव किमर्थं प्रयत्नः करणीयः ? ☐
- (क) बोधप्राप्तये (ख) धनप्राप्तये (ग) सुखप्राप्तये (घ) शान्तिप्राप्तये
- (6) कः परस्य दुःखेन दुःखितः भवितुमर्हति ? ☐
- (क) पशुः (ख) वृक्षः (ग) मनुष्यः (घ) प्रस्तरः

(7) साक्षिभूतस्य मनुष्यस्य द्वितीयं कार्यं किम् अस्ति ?

(क) बोधप्राप्तिः (ख) दुःखानुभूतिः (ग) भयानुभूतिः (घ) कर्तव्यस्य निर्वाहः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषयाम् उत्तरत ।

- (1) दुर्घटनायाः साक्षिणः के भवन्ति ?
- (2) घटनया उत्थितात् ध्वनेः भीताः पशवः किं कुर्वन्ति ?
- (3) दुर्घटनायाः कारणं किं भवति ?
- (4) कर्तव्यस्य निर्वाहः कस्य कार्यमस्ति ?

3. अधः प्रदत्तानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) भूत्वा		(2) संगत्य	
(3) करणीयः		(4) दातव्यम्	
(5) भवितुम्		(6) प्राप्तव्यः	

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

- (1) मनुष्याश्चेति
- (2) प्रस्तरादयस्तु
- (3) मानवोऽपि
- (4) निर्वहन्तोऽपि
- (5) पशुरेव
- (4) यतो हि

5. रेखाङ्कितपदानां समासप्रकारं लिखत ।

- (1) जडपदार्थाः साक्षिणः भवन्ति ।
- (2) अतः घटनास्थलात् दूरे धावन्ति ।
- (3) दुर्घटनाग्रस्तं दुःखितं जीवं पश्यन् जनः किं कुर्यात् ।

6. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

- (का, कस्याः, कस्मात्, कम्, कैः)
- (1) पशवः ध्वनेः भयमनुभवन्ति ।
 - (2) मनुष्यैः कर्तव्यस्य निर्वाहः करणीयः ।
 - (3) विना कारणं दुर्घटना न भवति ।
 - (4) दुर्घटनायाः बोधं प्राप्तुम् अर्हामिः ।

7. प्रदत्तपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

- (1) विना कारणं दुर्घटना नहीं होती ।
(कारणं विना दुर्घटना न भू)
- (2) हमारे तीन कर्तव्य हैं ।
(अस्मद् त्रि कर्तव्य अस्)

- (3) पत्थर अचेतन होते हैं।
(प्रस्तर अचेतन भू)
- (4) मनुष्य सुख और दुःख का अनुभव करता है।
(मानव सुख च दुःख अनु + भू)

8. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि मातृभाषया लिखत ।

- (1) दुर्घटना के साक्षी कौन-कौन बनते हैं ?
- (2) किस मनुष्य की गणना पशुओं में की जाती है ?
- (3) दुर्घटना के साक्षी बने व्यक्तियों के कौन-कौन से तीन कर्तव्य हैं ?
- (4) किस मनुष्य की तुलना पत्थर से की गई है ? क्यों ?

प्रवृत्ति

- दुर्घटना के समय तत्काल की जाने वाली सेवाओं की सूची बनाइए।
- देखी हुई किसी घटना या दुर्घटना का वृत्तांत (विवरण) लेखन कीजिए।
- मार्ग सुरक्षा के नियमों का चार्ट बनाइए।

